

UN ESCENARI DE LES GERMANIES: L'ESGLÉSIA DE SANT JAUME D'ALGEMESÍ

RAÛL AÑÓ I JOSEP FRANCESC BISBAL I CHINESTA

ALGEMESÍ, RIBERA ALTA

Resum: breu relació dels fets ocorreguts a l'antiga església de Sant Jaume Apòstol d'Algemesí en el context de les Germanies i reafirmació del caràcter d'església fortificada d'aquest edifici.

L'esclat de les Germanies.

“La Germania comença desta manera: que cascun ofici féu una bandera de camps e féu sos capitans e tots los oficis per a la guerra necessaris, ab molts tabals en cascun ofici, e lo poble féu tretze síndichs, a imitació de Venècia, com a regidors e senyors de tot lo poble [...] E aquestos tretze vingueren a tenir lo mando de tota València. E la primera bandera que es féu fonch la dels parayres [...] La segona fonch la dels fusters e la tercera la dels velluters. E així mateix ho feren tots los oficis, de manera que quan vengué lo dia de Carnestoltes de l'any cinc-cents vint, ells feren ressenya o mostra de quaranta banderes, ab set o vuit mília hòmens, tots armats e posats en ordre de guerra. E foren en esta mostra los de l'horta de València, e los de Cullera e Alcira e Morvedre. E tots los circumstants, que tots eren ya agermanats, e totes les viles reals del regne s'agermanaren, excepte Morella, Onda, Xèrica e Bocairen e moltes d'altres. És veritat que alguns llochs o viles de senyors, que per temor de sos senyors no's pogueren en lo principi agermanar, eren més agermanats en lo cor e voluntat que tots los altres.”

Amb aquestes paraules explicava l'inici de les Germanies el notari Miquel Garcia¹, reconegut adversari del moviment agermanat: un enfrontament bèl·lic que tingué lloc a gran part de l'antic Regne de València entre 1519 i 1522, un esdeveniment polític i social de primera magnitud i, al mateix temps, també un dels capítols més desconeguts de la nostra història.

En la frontissa entre l'Edat Mitjana i la Moderna, les conseqüències de les dificultats econòmiques de la Baixa Edat Mitjana es deixaren sentir amb especial virulència a mesura que els preus començaven a augmentar i, per contra, el salari real dels treballadors anava decreixent. Al mateix temps, els senyors, veient les seues hisendes endeutades i carregades pels censals i veient disminuir les seues rendes, intentaren augmentar els seus ingressos senyorials, accions que s'han interpretat en un sentit refeudalitzant. Aquesta empenta senyorial fou mal vista pels vassalls que sofriren així, doblement, la crisi econòmica.

A aquestes circumstàncies conjunturals cal sumar dos fets puntuals: la pesta de 1519 i l'amenaça d'un atac dels corsaris barbarescos. El tens moment va motivar la fugida de la noblesa de la ciutat de València, abandonant-la a la seua sort, els gremis es feren amb el control de la ciutat i s'organitzaren en una Junta de Tretze². Rèpliques d'aquesta junta es reproduïren ràpidament per tot el Regne, on el malestar era comú, i, com hem vist més amunt, per al dia de Carnestoltes de 1520 ja la gran majoria de viles reial es trobaven organitzades i agermanades.

Les Germanies a la Ribera: entre la revolta i la revolució

A la Ribera del Xúquer³, el fenomen de les germanies adquireix, ja des d'un principi, una gran virulència i radicalitat, resumida hàbilment per Peris Albentosa:

¹ Reglà, Joan; Fuster, Joan; García Martínez, Sebastià; Simó, Trini; Climent, Josep: *Història del País Valencià: de les Germanies a la Nova Planta*. Edicions 62, Barcelona (1975), pàg. 58

² *Ibidem* pàg. 59: "sorgeix la Junta de Tretze –en record de Jesucrist i dels dotze apòstols–"

³ Per a aprofundir en les Germanies a la Ribera es recomana: Albentosa, Tomàs: *Historia de la Ribera: de vespres de les Germanies a la Crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*. Volum VI: *Poders i Conflictes*.

“Les principals reivindicacions de la fase moderada, de caire gremial i municipal, tingueren una magnitud secundària al País del Xúquer. En la comarca estudiada, per contra, les motivacions mil·lenaristes i antiaristocràtiques, pròpies de l’etapa més extremista, adquirien gran entitat. Dos factors resulten bàsics a l’hora d’explicar el radicalisme revolucionari que prevalgué a la Ribera. Un és el context que es visqué en la zona durant el segle XV: dificultats econòmiques que contrasten amb l’esplendor mercantil i menestral de la capital del regne i el progressiu avanç senyorial a costa dels vassalls i de la minva de potestat de les viles de reialenc. L’altra causa fonamental fou la presència de tropes agermanades dirigides per líders radicals en la vall del Xúquer des de l’estiu del 1521.”⁴

Les Germanies estan en algun punt entre la revolta i la revolució, no podem saber ben bé en quin. Però, a la Ribera del Xúquer, aquest interrogant es planteja encara amb una força major. El triangle de reclamacions econòmiques (pel dur procés de reorientació econòmica que sofria en aquest moment la comarca), polítiques (les viles reials es defenien de l’onada refeudalitzadora dels senyors locals i reclamaven innovacions en el sistema polític) i socials (arribant, fins i tot, a reclamar l’abolició de la noblesa i la conversió dels musulmans) s’uneix amb una sèrie de rivalitats personals entre els protagonistes de l’episodi i, especialment, amb la intervenció de personatges messiànics, els *Encoberts*, amb idees mil·lenaristes. A més a més, no podem oblidar que a la Ribera la pluralitat religiosa és notable, amb una dualitat de poblacions predominantment musulmanes i viles de tradició cristiana que conviuen en un fràgil equilibri.

Alzira, ciutat destacada del Regne i pas necessari sobre el riu Xúquer, adquirí junt a Xàtiva, capital de la Costera i segona ciutat del Regne, gran importància en l’escenari bèl·lic. Des d’Alzira es mantenien les tesis més radicals, fins i tot, quan ja València s’havia sotmès a les tropes reials. Des d’ací es llançaren forts atacs contra les poblacions de senyoriu i aquelles predominantment musulmanes, a fi d’acomplir objectius militars, delmar les forces reialistes, aconseguir avituallament i dur la conversió forçada o la mort a la població

Edicions Bromera, Alzira (2009) i Vercher Lletí, S. (ed): *Actes de l’XI Assemblea d’Història de la Ribera, «Les Germanies a la Ribera del Xúquer, una reacció antifeudal»*.

⁴ Albentosa, Tomàs: *Historia de la Ribera: de vespres de les Germanies a la Crisi de l’Antic Règim (segles XVI-XVIII). Volum VI: Poders i Conflictes*. Edicions Bromera, Alzira (2009). Pàg. 37

mudèjar. La principal acció fou l'atac castell de Xàtiva del 3 de juliol de 1521, ja que atacar la fortalesa on es trobava la presó reial suposava enfrontar-se directament a Carles V, l'Emperador.

De l'enfrontament, però, els agermanats n'eixiren, almenys al principi, ben parats, ja que el 25 de juliol de 1521 vanceren de manera contundent les tropes reials a la batalla de Gandia. Des d'aquest moment les correries agermanades per la Ribera, la Costera i la Safor foren especialment virulentes, amb conversions de mudèjars i saquejos sistemàtics, com els que ocorregueren a tota la Valldigna.

Les victòries nobiliàries en distints fronts i la rendició de València al Virrei, Diego Hurtado de Mendoza, permeteren que aquest centrara els seus atacs sobre la Ribera, que adquiria ara un protagonisme total dins del conflicte. Una de les primeres maniobres de l'exèrcit reial fou assetjar Alzira. A fi de rendir-la ràpidament s'assaltaren les poblacions circumdants. És en aquest moment quan tenim notícia del primer assalt a l'església d'Algemesí, cap a finals novembre i principi de desembre de 1521⁵.

Algemesí era en aquest moment una població de mitjana importància en la Ribera del Xúquer, per darrere de la gran vila que era Alzira en aquest moment i dependent municipalment encara d'aquesta. Ens resulta difícil, però, apuntar dades poblacionals per a l'Algemesí d'aquest moment, ja que l'arxiu parroquial fou pressa del foc en aquests successos. Però, pel que fa a l'economia, podríem suposar que Algemesí es trobava, com gran part de la Ribera del Xúquer, en una cruïlla econòmica, ja que l'economia tradicional es veia superada per les circumstàncies conjunturals de la crisi baix medieval. Finalment, però, ja després de les Germanies, Algemesí trobaria un gran apogeu econòmic derivat, en gran mesura, del cultiu de la morera per a la indústria de la seda. Fruït d'aquesta empenta econòmica, Algemesí acabaria aconseguint el títol d'universitat i la segregació d'Alzira, completada definitivament en 1609.

⁵ Ibídem pàg. 378

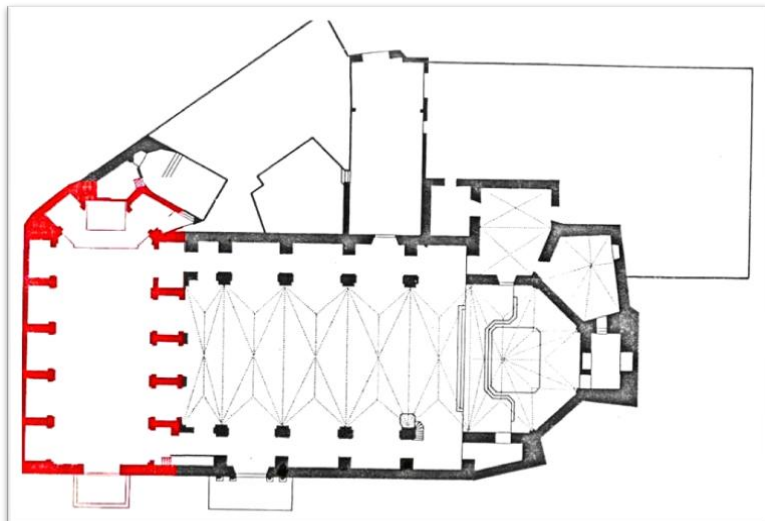
La importància d'Algemesí, suport logístic imprescindible per a una Alzira assetjada, al mateix temps que la seua difícil defensa al estar la població ubicada en pla, expliquen els dos atacs que sofrí aquesta ciutat durant la Guerra de les Germanies. Significativament, els dos atacs es produïren quan Alzira es troba assetjada i la defensa d'Algemesí es realitzà des de la part alta de l'església de Sant Jaume Apòstol, l'edifici amb millors condicions per a presentar defensa armada, doncs el poble no comptava amb cap castell ni fortificació destacable.

Així doncs, aquest primer atac, produït cap al final de la tardor de 1521, és narrat per Escolano d'aquesta forma:

"Otras compañías de castellanos saquearon Algemesí, y haviendose retirado la gente con su ropa a la iglesia, la metieron fuego. Pero con la determinación que hizieron de yr a sitiar Xátiva, se desalojaron a la media noche, y puesto fuego a las casas del arrabal, se dexaron ardiendo y caminaron la buelta de Xátiva".⁶

Observem com fracassat l'assalt a Alzira, les tropes del Virrei es llancen sobre Xàtiva, pensant que aquesta seria més fàcil de rendir, no sense abans cremar en la seua retirada part d'Algemesí, església de Sant Jaume inclosa. Començava així una etapa del conflicte en què els moviments de tropes, d'ambdós bàndols, són constants, fins i tot els agermanats d'Almussafes amenacen, a l'espera de qualsevol error tàctic del Virrei, de capturar la ciutat de València.

Imatge 1. – Plànol de l'actual conjunt basílic de Sant Jaume d'Algemesí, amb l'estructura de l'antiga església homònim, ara anomenada "Capella de la Comunió", ressaltada en roig. (Elaboració pròpia a partir del arxiu de la Conselleria de Cultura).

⁶ Escolano, G.: *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*, València, I. Patricio Mey, 1610-1611. Columna 1610

Durant les últimes campanyes, pròximes les rendicions d'Alzira i Xàtiva, és produïx un nou atac a l'església d'Algemesí, a l'agost de 1522⁷. Uns 70 agermanats, sota el comandament d'un biscaí, Perucho, fortificaren la ja cremada església de Sant Jaume Apòstol per guardar dins el botí de les ràtzies sobre les poblacions enemigues de la Ribera:

"En Algemezí, aldeha de Algezira, ciertos ladrones tomaron por casa fuerte y de refugio la iglesia. Los clérigos sumieron el sancto Sacramento y sacaron los vasos y cosas sagradas, y desampararon la iglesia. Apoderóse de la casa Perucho, capitán vizcaíno, con LXX hombres ladrones que corrían la tierra y trahían los hurtos a la casa, hecha receptáculo de ladrones. El virrey, por quitar el escándalo y la prophanación de la casa y templo de Dios, mandó marchar la gente para Algemezí. Llegado el virrey, mandó a don Melchior de Perillós que sacasse de la iglesia los ladrones, los quales reziamente se defendieron desde lo alto. Don Melchior mandó traer cañas, leña y hasses de trigo, con que metió fuego a las puertas, donde hubo muy brava pelea; los cercados mataron seys hombres a don Melchior y descalabraron malamente a muchos otros. Duró la pelea más de seys horas, a la postre don Melchior entró y ganó la casa, en que murieron XVIII hombres de los ladrones y quasi todos los otros fueron heridos, y la casa quemada y el trigo y ropa perdida. Los bivos fueron presos y llevados a Alcocer. Otro día, el virrey mandó hacer quartos a Perucho y Juan Gascón, capitanes de aquellos ladrones"⁸

Finalment, les tropes reials s'imposaren en el que seria un dels últims combats del conflicte, matant 18 agermanats, ferint a la resta i cremant de nou l'església de Sant Jaume. A principis de desembre es rendí Xàtiva i el 9 de desembre la seguí Alzira. Les Germanies havien sigut vençudes a la Ribera, però encara quedava un dur procés de repressió política, econòmica i social, dirigit per la nova Virreina, Germana de Foix, qui imposà durs càstigs personals i econòmics, majoritàriament de caràcter indiscriminat i d'efecte col·lectiu.

⁷ Albentosa, Tomàs: *Historia de la Ribera: de vespres de les Germanies a la Crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*. Volum VI: *Poders i Conflictes*. Edicions Bromera, Alzira (2009). Pàg. 379

⁸ Viciano, R. M.: *Crónica de la ínclita i coronada ciudad de Valencia y de su reino*, a cura de J. Iborra, València, 2005, pp. 515-516

L'església de Sant Jaume d'Algemesí: una funció defensiva.

Tornant als fets succeïts a Algemesí, com ja hem vist, les accions de resistència de la població es concentren a l'església de Sant Jaume Apòstol, de la qual tenim constatada la seua existència almenys des del segle XIV⁹, possiblement construïda sobre l'antiga mesquita. L'edifici, actualment, és conegut com "Capella de la Comunió" i forma part del conjunt de la Basílica Menor de Sant Jaume d'Algemesí. Pel que fa al seu aspecte a inicis de l'època moderna sols podem fer conjetures: el 20 d'abril de 1423 es contractaren els serveis del pintor Gonçal Peris, per un preu de 330 florins d'or, per embellir l'església amb un retaule. D'aquest sols es conserva la imatge principal al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC)¹⁰, presidida per Sant Jaume Apòstol amb els seus atributs de peregrí, que hauria sobreviscut als dos incendis ja esmentats, si es que encara es trobava al seu lloc original. Més enllà d'aquesta taula pintada, no resta pràcticament res del seu aspecte original, molt alterat per les remodelacions barroques i neoclàssiques. Tot i això, encara conserva en la seua part exterior elements que ens indiquen el seu caràcter d'església fortificada pròpia de la Baixa Edat Mitjana.

Així, comptava amb el principal element defensiu de l'època medieval¹¹: un camí de ronda rematat i bordejat per un parapet amb merlets, del qual sols es conserven les restes d'un llenç al sector sud-est. Els merlets són construccions d'obra massissa que sobreixen en alçada del parapet per a protegir al defensor però un espai buit entre dos, per a permetre una defensa activa des del camí de ronda de les parts altes de la construcció¹². Pel que fa al nostre cas, a l'antiga església de Sant Jaume Apòstol es conserven 18 metres de recorregut i 13 merlets de fàbrica rectangulars de maons, amb evidències d'afegitons posteriors per augmentar la seua altura, d'uns 80 centímetres. No obstant això,

⁹ Ferragud, C.: "Breu història del temple parroquial de la Basílica Menor de Sant Jaume Apòstol d'Algemesí", Basílica de Sant Jaume (Algemesí). [en línia]

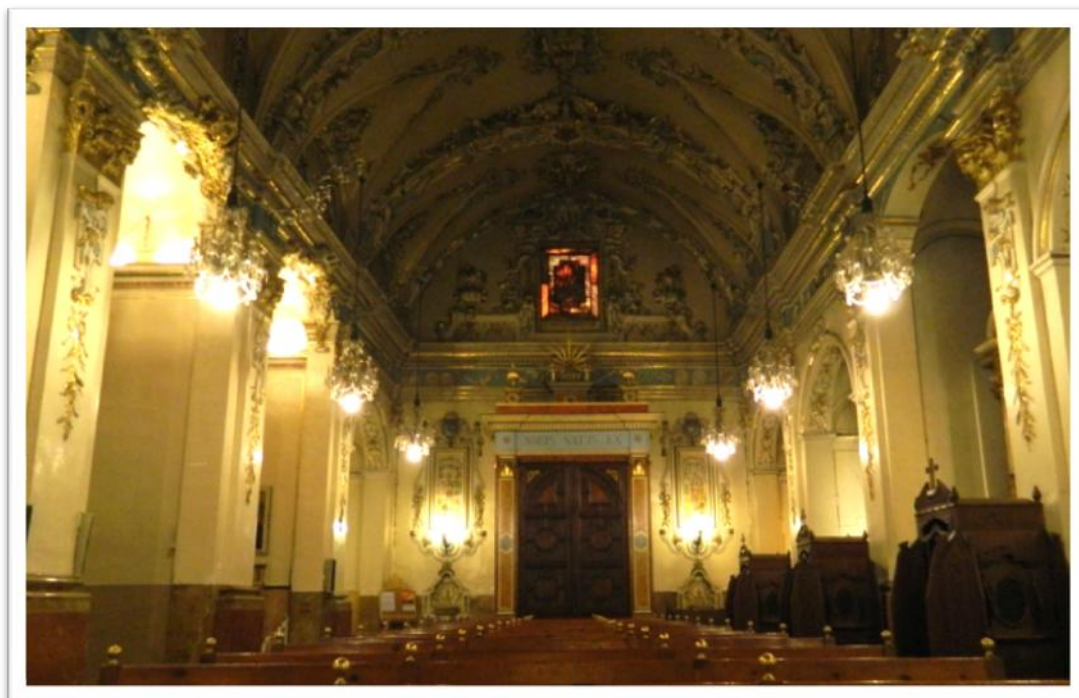
¹⁰ *Ibídem*

¹¹ Dimanuel Jiménez, Mercedes: "Estructuras y elementos militares en iglesias fortificadas medievales españolas", *Anales de Historia del Arte*, 2006, 16, UCM. Pàg. 81.

¹² *Ibídem*, pàg 94.

les característiques de l'edifici ens indiquen que possiblement el camí de ronda no recorreria tot l'edifici, sinó sols la seua capçalera i els dos costats de la nau sense arribar a protegir l'absis. El fragment de "*Reziamente se defendieron desde lo alto*" del relat de Viciano, referint-se a la defensa de les tropes agermanades dirigides per Perucho, ens remeten obertament a l'acció defensiva contra les tropes castellanques des dels merlets i el camí de ronda de l'església de Sant Jaume.

Aquestes no són les úniques evidències del caràcter de fortificació de l'antiga església de Sant Jaume Apòstol. Tenim constància del descobriment d'un lot d'armes al llarg d'unes obres de condicionament a la dècada de 1960, que fou repartit entre els treballadors. Els autors d'aquests article han pogut accedir a part d'aquest, en mans privades, format per dues maces amb cadenes i una destal de mà, totes tres de ferro. Possiblement es tractés de part d'un dipòsit subterrani d'armes o d'un amagatall dels que sovintejaven en èpoques de guerra i conflicte.

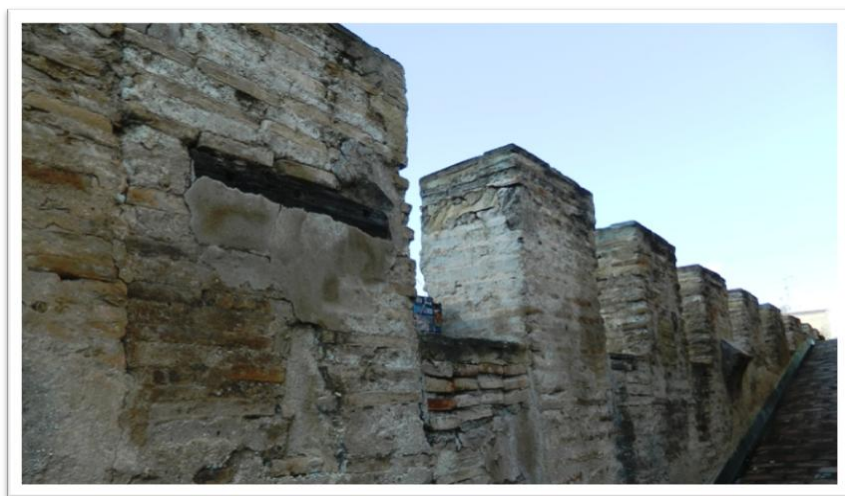

Imatge 2. – Fotografia de l'actual "Capella de la Comunió", el que resta de l'antiga església de Sant Jaume Apòstol d'Algemesí. (Fotografia dels autors)

Les esglésies fortificades són un element molt comú de l'Edat Mitjana i perviuran al llarg dels segles, arribant a tenir un paper important a les successives confrontacions al nostre territori, com és el cas de les Germanies, els atacs costaners barbarescos, la Guerra de Successió, la del Francès o les Carlines. El precedent més proper i directe són les que sorgeixen a Catalunya la Vella a l'Alta Edat Mitjana, que s'estendran cap a la frontera i les terres conquerides entre els regnats de Pere el Catòlic i Alfons el Franc¹³. Molt relacionades amb un poblament dispers i les seues necessitats de defensa, tot i que al País Valencià predominarà bastament el poblament concentrat en viles i alqueries, mantindran aquesta funció en aquells llocs que no disposen de cap altre element defensiu.

Això veiem que ocorre a Algemesí, situat a la desprotegida plana fluvial del riu Magre a prop de la seua desembocadura amb el Xúquer, deixant la sòlida església de Sant Jaume Apòstol com únic lloc òptim defensable perquè la població no comptava amb cap castell ni murada destacable on resguardar-se dels atacs i saquejos. L'altra opció existent era fugir a Alzira, el que suposava recórrer més de 7 quilòmetres i creuar el Xúquer, un trajecte massa llarg i penós en cas de perill. Així mateix, compten amb altres exemples d'esglésies fortificades al territori valencià, com els casos de l'església de l'Assumpció de Vinaròs, la de Santa Caterina de Teulada o la de la Mare de Déu dels Àngels de Castellfabib, per citar-ne uns quants.

Imatge 2. – Fotografia de les restes dels merlets de l'antiga façana sud-est de l'església de Sant Jaume Apòstol d'Algemesí. (Fotografia dels autors).

¹³ Cortada, Lluís, *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya Preindustrial*, Volum I, "De l'Antiguitat al segle XVII", Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (1998). Pàg. 102.

Les Germanies i l'assalt a l'Església en la memòria col·lectiva d'Algemesí

No podem finalitzar aquest text sense fer esment a una llegenda religiosa sorgida amb els esdeveniments relats ací, però amb significatius canvis respecte al que ens conten Viciano i Escolano. Veurem com, en compte del bàndol realista, seran els agermanats els acusats de cremar l'Església, en una mostra ben clara de manipulació ideològica¹⁴, una mena d'història escrita pels vencedors.

Segons conta aquesta versió Castellví i Coloma¹⁵, escrita originalment en castellà, un ferrer veí del temple salvà la imatge de la Mare de Déu de la Salut de les flames i la portà a sa casa, deixant-la damunt l'enclusa. A l'endemà, un dels soldats "revoltats" (agermanat), va veure-la allà on l'havia deixat el ferrer i, després de dir amb sorna "Ay, Señora, mucho havéis madrugado! Herrerita os havéis hecho", li pegà un tret d'arcabús a la cara de l'efígie però la intervenció divina féu que eixís il·lesa mentre que les bales es tornaren contra "l'heretge", matant-lo¹⁶. En canvi, una versió més popular, i més *racionalista*, diu que en realitat l'agermanat errà el tret, fent que els projectils rebotaren amb en l'enclusa sobre la que reposava la Mare de Déu i acabaren tornant-se contra ell.

Aquesta contalla, que alguns iaïos i iaïes encara recorden als seus néts en les novenes prèvies a les Festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí, és l'únic record viu, però distorsionat pel temps i per la voluntat de l'home, dels fets ocorreguts entre 1521 i 1522. Tot i això, d'aquells fets de foc i sang encara resten 13 merlets que jauen amagats a l'ombra del gran campanar de la basílica; un recordatori mut de rajola i algeps de més de cinc segles d'història del nostre poble.

¹⁴ "Història de l'aparició i troballa de la Mare de Déu de la Salut" a cura Vicent J. Escartí, Ajuntament d'Algemesí, 2006, pp. 32-39.

¹⁵ Chulio Ferri, A de S.: *La Mare de Déu de la Salut d'Algemesí*, Sueca, 2004, p.38

¹⁶ "Història de l'aparició i troballa de la Mare de Déu de la Salut" a cura Vicent J. Escartí, Ajuntament d'Algemesí, 2006, pp. 55-56.

Agraïments: els autors agraïm a Don Jesús Corbí Vidagany, rector de la Basílica de Sant Jaume, que ens donés accés als nivells superiors del temple, la visita dels quals ens ha permès realitzar aquest article.

Bibliografia:

- Albentosa, Tomàs: *Historia de la Ribera: de vespres de les Germanies a la Crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII). Volum VI: Poders i Conflictes*. Edicions Bromera, Alzira (2009).
- Cortada, Lluís: *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya Preindustrial*, Volum I, "De l'Antiguitat al segle XVII", Institut d'Estudis Catalans, Barcelona (1998).
- Chulio Ferri, A de S.: *La Mare de Déu de la Salut d'Algemesí*, Sueca, 2004
- Dimanuel, Mercedes: "Estructuras y elementos militares en iglesias fortificadas medievales españolas", *Anales de Historia del Arte*, 2006, 16, 79-102, Universidad Complutense de Madrid.
- Escolano, G.: *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reyno de Valencia*, València, I. Patricio Mey, 1610-1611.
- Escartí, Vicent J.: traducció i edició de "Història de l'aparició i troballa de la Mare de Déu de la Salut", Ajuntament d'Algemesí (2006).
- Ferragud, C.: "Breu història del temple parroquial de la Basílica Menor de Sant Jaume Apòstol d'Algemesí", Basílica de Sant Jaume (Algemesí) [en línia] <<http://www.santjaumealgemesi.es/histtrad.html>> [Consulta: 12 de març de 2013]
- Reglà, Joan; Fuster, Joan; García Martínez, Sebastià; Simó, Trini; Climent, Josep: *Història del País Valencià: de les Germanies a la Nova Planta*. Edicions 62, Barcelona (1975).
- Vercher Lletí, S. (ed): *Actes de l'XI Assemblea d'Història de la Ribera, «Les Germanies a la Ribera del Xúquer, una reacció antifeudal»*
- Viciano, R. M.: *Crónica de la ínclita i coronada ciudad de Valencia y de su reino*, a cura de J. Iborra, València, 2005.